

K13/21
 Ibalwe u
 Friedrich Vilakazi
 Esididini lch.
 P.O. Natal
 Durban
 natal

545 (39) F. Vilakazi
 PP. 1-44

Ukushona komuntiv. K13/21

Received 21/4/44
 Repd 23/4/44

indexed

Incident to in Chum history, burial,
 cattle, diet
 1/5.6
 2/1-4-0
 545

i Ukushona komuntiv akufani
 nokugoduka komuntiv. Kugoduk
 ka umuntiv omudala. Nokulila
 akufani. Kumuntiv egodukile
 kuyabongwa, kumuntiv ochonile
 kuyakhawwa. Uma umuntiv ese
 zoshona kuya kubizwa abanye u
 kubonisa leso ofelwayo. Uma ese
 shonile uhlala nabaningi abantiv
 abayizihlaba nomakhelwane. Isid
 mbw sibkwa eceleni othandane
 lwendlu. Kuzakuthi laba abaku
 leyondlu bahlele beoxa izindaba
 zokhalo nezinye izindaba izizokwe
 nza lana ochonile akhokhwe
 alalele lezo zindaba. Kuzakuthi
 umahungena abanye beculilo
 bese kusuka esikhulu isililo ku
 khawwa. Kuzawu hlalwafuthi ku
 zekwe izindaba umasebe gedile u
 kulila.

2 Kuthi umabelila bagale ngo
 kukhuleka kugala. Kuzakuthi
 uma sebevhile ekuthandazeni
 bathi "Seizatahla umulomo wana
 wase kuthini, sizohlangukisa na
 melilo ngaloku skukhulelele wena wa
 sekuthini. Sizobodla emuswaneni njenge
 zinkomo." Sekuzophendulwana ngo
 kukhala. Sekuzashiwo nemisebenzi
 emihle yalona oshonile. Sebethi
 bangaqeda sechamba. Sebesala
 laba abafukanele esidumbu. Kuzo
 fukanywe usuku ashone ngalo lona
 ofile nobusukubalo. Kuyakuthi nga
 kusasa bese amadoda ehamba
 esya emathuneni eyokumbaningwa
 ba. Kuwumuthi ^{thethi?} ukuthi umuntu
 emudala uhlala usuku nobusuku
 babengabelwe. Kwenziwe izihlobo
 ukuba zimufumane nezivela hude
 nabantwana abavela emisebenzini.
 Ngoosuku ashone ngalo akusetheya

3. Nokade elima uyakhumula. nokade
 de esebenza muphu unusebenzi
 uyawu yeka. Ihina lona alikhu
 muki una esadakhona. huyeka
 ngosuku lokubelwa. Abijili lona
 ngosuku ashone ngalo kutluwa
 amubungo. Sekuzombiwa ithuna
 ngosuku shulandelayo amadoda.
 Kumbiwa ithuna lilingane nomu-
 ntu omileyo. Umuntu ogala ukhona
 ithuna yilewo ofelwe. kuzakuthi
 una eskhombile ahlalephansi
 sekuzakuzamba abanye abayo
 melekelwa. Akumuthetho ukh-
 ba azimbile lewo ofelwe. kuzak-
 kuthi umaphetwa ithuna
 kulungise yena lewo ashoneko
 futhi. kumumuthetho lewo.
 Sekuzakubelwa amakhosha
 zi alethe ukudla kubantu cha-
 de bamba. Kulelwa utshwala
 nombaganga nobontshisi kala-
 ba ekade bamba.

5

4. Daqala ukumba ekuseni
 kuthi umasekusemini liphela
 kuzakuthi umasekusemini ya
 ntambana kugale ukugamva
 ka abantu ngazozonke izindlela
 sekuzophunywa nofileyo ephitwe
 amadoda abizye ngohlaka sekuzo
 yiswa lapho azolahlwa khona e
 mathuneni ngenkathi ka zintamba
 ma. Sebezolandela abanye aban
 tutu ngemuva bahambe bekhala
 belandela abaphethe isidumbu. A ku
 klaywa emuzini nesidumbu, aku
 klaywa emasimini nesidumbu ng
 kwesatshwa izulu ukuwisa emasi
 mini. Kuye kugekwe kwenzelwa
 amasimu. Kusebusika lapho ku
 ngahlonishwa amasimu. Izinkomo
 azinganyulwa phakathi ngesidumbu
 Akukhulunywa umasekusemini
 isidumbu sisiwa emathuneni
 kuyathulwa kumanjeve ngokuhlomi
 phela.

6 Uma ukuthi isidumbu siholwa
 izinkabi ngesihlephi azishaywa
 zihamba ngokuthula kancane
 futshi. Usezofakwa emugodini
 nesiphukusakhe necansi lakhe
 futshi. Kwakwenzwa igunjanalo
 kugochamisa oshonileyo. Ubepi
 ngwa esandakushona alungele u
 mugodi wakhe. Kuzakutshi uma
 sebinye bahambe bayogeza
 emfuleni kande baye ekhaya
 sebezokudla inyama yama
 khubalo. Kuzakutshi uma be
 phumile zindlini besekuhlakhi
 wa inkomo nezinto ebekumbi
 wa ngazo emathuneni ziyagezwa
 kade ziye ekhaya. Uma sekhe
 qqithwa wonke umuntu uzofa
 ka igade ethuneni lalowo oquwa
 telwayo. Sekuzozila bonke e
 khaya ngisho nezingane zizozila.
 Kwakungathethwa kushonile

6 Kwakungeshelwa kushoniwo, izinto
mbi zingagqoni umakusashoniwo.
Kwakugacanguzwa umakushoni
wo, kwakugacelwa umakushoni
wo. Izingane zingaculi namaculo
okuyakula. Kwakuzilwa inyanaga
izingane. Abadala bazilavizinya
nga 36. Imnyaka wu 3. Umaku
shone ingane abadala bazila
izinganga ezintathu.

Uma umuntu elinywaze u
izulu akahlali suku esheshe a
mbelwe kude namathuna, uma
futshi eshiwo amanzi nawuma
lilo akahlali suku, usheshe a
mbelwe. Noyele epranzini u
sheshe ambelwe futshi kuyona
leyondawo laplo elimelele khona
Uma besesidunjini somuntu
athathwe yizulu bayageza ngezinte
lezi ubuze izulu lingabuyi nabo
nesidunabu sicelwe futshi.

1 Ukuzila:-

Amakhosikazi ayeluka
 umuhlahle, nona incinini, be-
 nze iziqokwana base abafeloka-
 zi bezi twala. Sutli bathenge
 amabayi, bangawa khathi nga
 maputha amabayi. Inkosikazi a-
 yihlangani nendoda uma isazi-
 lili, uma kwenzekile inhosika-
 zi yahlangana nendoda, indoda
 iyagula iphato ukufa kwendle. Sutli
 indoda ayihlangani nenkosikazi
 umakuphuma isisu. Uma ihlanga-
 nile nendoda iphato ukufa kwe-
 ndle. Ukufa kwendle kubonaka
 la ngoba indoda yone ingakhulu
 phali base ihwehlela njengezipu bo-
 ukuze indoda isize kulokho ukufa
 inhosikazi ithatha injila yenhosi-
 kazi yethwale yona. Uma inge-
 nzanganjalo iyafa. Kunjengomufazi
 uma iye emfuleni indoda ayiyi-
 kuyena.

K13/21

8 Umufazi akawadli amasi uma
 ishonelwe, akaluphuzi ubisi olunc
 ktiye. Inkosikazi ayingeni esibav
 yeni sezinkomo. Inkosikazi ayi
 zingamili phakathi izinkomo nama
 joko ayiwegile. Kayithethu inkosika
 zi nezungubo ezimnyama nomna
 ngesingcwazi sezintambo. Kuyaku
 kthi emwakwenyanga 36 inkos
 kazi ikhumbula Uma ikhumbula
 umpelakazi ukhamba nama khosi
 kazi ebusuku bayekude nasakha
 ya, sebezomikhumbula ungawazi
 besesi shiswa ngomulilo. nezungubo
 ezimnyama kubizwa njalo uzikhu
 mulala kude bese ziyashiswa eseni
 kwa ezinye futshi ezindle okungezona
 zingile. Sekuhlatalwa izinkomo
 nezimbuzi. Sekuzadliwa yitobob
 nke abantu. Abafazi sebezotho
 la ukungenwa abafanayo, noba
 bagome kwenye indawo.

9 Uma umuntu eshonelewe ingane
 akufani noma eshonelewe umuntu
 omudala. Ukuzila akufani futhi
 uzila isibhashana esincane izi-
 nyango ezintathu. Bonake ba-
 khumula ngembuzi njena. Kuno-
 muthi abagazi ngawo umasebe-
 khumula. Unkosikazi uma eshone-
 lewe indoda akagundi ekhanda
 ugunda ebucukw. Nesicongo sendle-
 uma kushone ummunzane usisusa
 ebucukw. Umfazi aka hlobisi endle-
 ni indoda isemusebenzini. Umfazi
 akagundi uma indoda ingekhongo
 ba uma umfamanana egudile inga-
 menzela icala ukutli ubelala nama-
 nye amadoda. Uze agude uma e-
 lenayo indoda. Akusisona umuthe-
 tho ukuba umfazi agunde ekhanda
 enendoda ingakapi indoda yakhe.
 Umfazi akahambi ngekhande e-
 muzini wendoda ukhwaladukw
 ukhlonipha.

10 Indoda uma ifika ivela emusebe
 nzi ifihela kwabo. Ilala isonto kwa
 bo. Kuzakuthi umfazi eze azoybo
 na kwabonizingano. Umakoti u
 ma efika emuzini uyahlanipha
 uhlanipha ngencayi phuzukwana
 bele. akathethi futli. Uye athi
 angathala izingane bese uya
 qala naye ukubona ukuthi uow
 umfazi, ngala nokuthetha emuzini
 umakutshweleza ekhaya, nomak
 kufe ingane ngendlela engafaneli
 kusuka umuntu amudala a
 khulumane nabaphansi. Uye a
 zungeze umuzi wonke ekhuluma
 nabaphansi, uti. Ku~~z~~azanyani
 nina basekuthi, ukwenzeleni lohu
 na, ngondeni nina basekutlini?
 Ucho uma kuhlathwe inkomo, no
 mainabuzi yokutshweleza. Leyonko
 mo ~~yafo~~ yagwazwa ngomkhon
 nto nembuzi yagwazwa futli.

" Seyigwazwa isizothi ngawa leyo
 nkomo ekuhongwa fulli, yena
 lowo akade ekhuluma nabapha
 nsi. Sebezayiphisa ngezithozayo
 zonke izitho. Sekuzothi ilulu no
 muhlelo uphanykwe emusamo
 sthandane. Kuyakuthi musu
 kwana ipheliso leyo nkomo beza
 kusuka yena emudala abongele
 bese edla yona leyo ilulu nomhle
 hlo lowo. Kwenzwa khekhe elida
 la nomna isalokazi esidala. Aba
 ntu abasha abaya emfuleni nje
 ngabesifazane abayidli. Idliwa
 abadala nezingane ezincane. Leyonye
 ma kuthiwa eyamadlozi. Nohuma
 la buphuzwa yibo abadala abanga
 sazali kanye nezingane ezincane
 Umasebuzephuzwa kuphuma
 umuntu emudala azungeze u
 muzi wonke ebiza bonke abakhu
 lu asebafo.

12

Ukusinda kuka mfeli
ndaowonde ngenpi yamathela
nezindela:-

Ujengoba impi yamathela ne
 zindela yacuka emhlangane,
 ntambama kuyoshona ilanga
 izindela zayibusa imizi nga
 labo basukh~~u~~ kwathi umadimp~~i~~
 isiphikileke phezulu entanyana
 lapho kwakukhona umuzi ka
 mfeli ndawonde kwase kunonye
 zi. Wathi ukuyibona impi u
 mfeli wawela impozana ebaleka
 nenkosi kazi yakhe kucane. Uma
 Majola. Kuthena akuba abone u
 kuthi akhona kuzi wayesigoka i
 sidwaba senkosi kazi wahamba naye
 uka Majola. Wedlula kuyona impi
 ayamunaka yacamanga ukuthi
 kungama khosikazi wemabili. Ba
 there ukwedlula impi walahla
 phansi isidwaba wemuka wago

13

nde emahlattini kumfowabo e
 Nihlazane. Inkosikazi wayishiya
 wathi ayigonde kubo kwesas
 kwa Sunakude. Wayiyala i
 inkosikazi ukuba ingakho ukuthi
 ushonyephi. Isifika nipi emu
 ziini wakhe isibalala umphelile
 indodana yakhe. Isipi yamufuna
 nisa ethi ukashile emugodini
 wamabele kuthena ukuba i
 muswele u mfeli yemuka yala
 ndela wona umkhondo wama
 khosikazi amabili. Kuthena u
 kuba ivelye impofana yawuzwa
 umkhondo ukuthi wephulile
 u mfeli eyedwa. Ayize umufunyanisa.
 Umufunyanisa usehlenile
 nabafowabo nandodana akhe
 abaleka intanyana avela yona
 impofana. Kuthena inkosikazi
 yakhe encane ifike wadumakude
 yawuhlaba umkhosi ukuthi u

14. Mfeli usefile. Wathi ukukugwa loku u Majuba wayhlomisa eyamathela. Phela u Mfeli uyena nduna enkulu ka Silwane ka Phakade ongavumanga ukuba u Siba wenkosi ka Phakade abuse. U Mfeli wavumela inkosikazi u Mangubane balahla usiba. Impi yezindela inisubela kangakanje na ngoba uyena owona izwe le nkosi lamalimu. Kuthena ukuba ba idumelane eyamathela nezindela khona emhlabane. Kwafu maniseka ukuthi izindela zina mandla zayikhukhula eka Mfeli kuthena kunjalo yayingena eka Majuba Sunwahude. Useyungena gde useyphonsa emaweni eyezindela. Kuthena u Mfeli ukuba ezwe ukuthi izindela sezibalekile ziposhwa u Majuba yebuye yahlalngana eka Mfeli kanye neha Majuba.

15 Kwase kubayimpi khulu. Yaykhulu
 khulu eyamathela ikhulikhulu
 izindela. Uthena ukuba abone
 lolubici ulsiba wayewashona
 kwesika Shekwane. Kuthena noma
 impi isibambeni wayengasekho
 yena. Kwagisa ukuthi Amathela
 elekelelwa abambhlophe wona ye
 khuluwa eya eyezindela. Kuthena
 bethukunjalo uMfeli eselapha kwa
Dumakude kubo kakhosikazi yakhe
 kwathi ebuciko irhosikazi yakhe
 yakhubeka ibulawa isiw yabonw
 impi enkulu zungeze umuzi kamajola
 usephuthuma uMaMajola usethatha
 uMfeli usemuthetha emhlangane use
 phumanayo. Impi yamushayange
 zinti icamanga ukuthi umeme
 umntwana kuthena ukuba endlu
 le yona impi lena wamubeka
 phansi babaleka kakhulu baye
 bahlomaphethi yena uMfeli bese

16 Majola. Impi yezindela yawusha
ya yawubuga umuzi ka majola
hoduwa wasinda u mfeli. Kuthena
ukuba ihlangane ukuphuma kwa
langa yona eyezindela namathela
yabalaka eyezindela. Wasundaka
njalo ke u mfeli induna ka Sekwane
empini yezindela. Kuthena ngalo
lelo langa wabanjwa u loba, wase
uyadingiswa kwawukh phelakwa
yo impi. Umfeli uzewabulawa umu
khuhlane njena. Kwagala yena u
ka majola wemuka naye u mfeli
walandela. Yingako impi yezi
ndela namathela ayipheli ihla
la iruka njalonyena. Yingakophethi
yezindela sezakhe zodwana nama
thela akhawodwa. Izindela ziza
vama ukwimbezela amathela
ziwashisele nezindlu ebusukhu ku
lelwe. Uzuma ukhonyane wachanenda
no loba ndawonde no lhumula illadla
nabanye abaningi.

17. Umzotitwayo: wamenzajona u
 ndunwayakhe u mpeli ndawonde
 njengoba wayeyindoda ehlabani
 phile. Wonke lamasu okuphumele
 la empini yezindela namathela, uye
 na swayitsheni inkosihazi ukuthi
 manjena kuhle yenzelokho. Kutheni
 na noma abambhlophe sebemusu
 sa umzotitwayo yena wasala wabe
 eloku eyiyona induna ka Mtsludi
 ka Silwane. Kutheni ukuxabana
 kukamtsludi nokufakwezwe, uyena
 swaylamula. Uweyindoda edumile
 u mpeli kwelase Macumini. Luthi
 uweyinyanga yempini yamacumi.
 Kutheni ukhulwa abone ukuthi
 abantwana bakabene wayese
 phonseka kuyona inkosi ukufakwe
 zwa ukuyitsheni ukuthi wayisw
 kulwa nomntwana u Mtsludi inga
 ni abambhlophe sebediniwe izimpi
 zabantu. Bazomkhupha kulezizillu
 ndla.

Ukusenga inkomo.

Izinkomo umazizile ziyayelwa
 ezinsuku ezintathu zihamba nama
 nkonyane aze kuze kuphele umu-
 thubo kunina. Amankonyane
 anesibayapawo. Umasingekho a-
 fakwa kwezimbuzi noma kwese-
 zimvu, koma kungenjalo iyakhu-
 lekwa ngeasinga. Akhethwa nta
 mbama amankonyane^{na} kuzaku-
 thu abafana bezinkomo sebe-
 ligamba ibizo lalo. Amabizo ama-
 nkonyane awafani ukuzo anga-
 khulu umasebewajaheda, noma
 bewakhetla. Uma ekhethwa ku-
 thiwa "horedi" amankonyane
 asezehluka konina uma ezwa
 kushuwo njalo. Uma ukuthu-
 elinye liphazamise langena ko-
 nina selizophuma ngenduku
 belibiza ngegama lalo alisena
 kuphinda inkonyane. Abanye
 bawabiza bathi "qwayigqi" bese
 khethela konina.

19

Asevalelwa. Kuyaba sekuseni
 sekuphuma izinkomo ezindala
 inkazane noma inkhazane ngoko
 nye ulimi. Nakhona esibayeni
 izinkomo umfana umanga
 phandle azibize izinkomo athi
^{kom uil} ~~kwomayidi~~ sezizophuma izinkom
 o. Kuzakuthi emini zibuye se
 zigwanile, sezibonca izinkoma
 zi. Kuzakuthi umasezibuyisa aban
 fana abancane baphume nama
 thungo nezifaso zokusenga izi
 khomo nezintanjana ezimfushane
 zokubopha amakwiyi emaphal
 ni. Amaphali aklela enkun
 dleni abemaringu uma umu
 nzane epuyile. Abaye bawamfe
 la khona esibayeni amaphali
 lana. Amaphali amadbe hle
 awezizobo noma evama ukwe
 phukanjona. Amahle kakhulu
 awamatshe, nezemambi izizobo.
 Nempundu yesibaya iyenziwa
 amaphalo.

Koci

K13/21

20 Uma ikwinyi lizobochwa ephalini
 luyabizwa futhi ngegama lalo kuthi
 wo, "lasikwinyi". Sizophuma agonde
 ephalini layo. Amaye ayaziphume
 la agonde emaphalini awo lana a
 bavama ukugalangawo. Sebezogezwa
 izandla abafana abasengayo. Yilelo
 nayilelo thungu linamanzi. Ama
 nye anamulaza amathunga. Se
 kuzokhethwa umfana wokuyojah
 da amankonyane avimbele kuz
 kuphele ukusenga ejaheda. Inkony
 ne uyibiza ngegama lalo lephume
 kwamaningi lizwa igama lalo ka
 ba abasengayo bayebathi, "jahedi eka
 kani. Usezoyibizake ngegama lona
 ovimbele nonina usezobona ngoku
 zwa kubizwa inkonyane yakhe. Aba
 banjelwa amathunga bazibambela
 ngamadolo. laba abancane basha
 ya amankonyane umakusengwa. beme
 le nokuthulula umasekugwele
 ethunga, nokubiza efunchayo inkonyane

K13/21

21 kuzakuthi umasckugcinwa uku
 sengwa kuganwe ngezinkomo zoku
 kleza. nalowo unenkomo akleza
 kuyona. Nezinkomo zokuhongela zi
 zodwa, yilezi ezinemi bele enide ezi
 ngagcobizi umasengwa. Inkomo
 enombele omafushane iyalona i
 hongu. Sekuzakuthi izinkomo ebe
 zibe ngwa zifakise esi bayeni kuvalwe
 sekuyodliwa ekhaya ukudla. Daza
 kuthi bangageda ukudla bazihomeya
 di izinkomo se bevilile emnyango.
 Ngalenkathi zihamba nawo ama
 akonyane ziye okhalweni.

umfana ongawagezi amathunga
 akakleziwa, nomfana ongahla
 kaniphile uma kulungiswa ama
 thunga akakleziwa. Kukleziwa la
 bo abenze kahle umfana onga
 zange akleze uligwala, futli uba.
 yidilima angafani nalaba aba
 klezayo. Yingako abanumzane bey
 bathi umfana uma ehlakaniphi, "kwa
 kleza impela loku."

23 Uma eyisilima bathi, "Akukhuzanga kahle loku." Kuncinikomo ezisenge lwa abanumzane. Abafana abakhulule abakhulu abelusayo yizona zigcinayo ukusengwa. Yile zi eseznamathole. Amasithole amnandi njenge bisi lwalo uma ukhuzanga, njenge hongo lethole. Phela na banumzane bayakhuzelwa. Awabo umulaza uyaweka ungabi nama si ubeluhlazacwe. Iwona unehongo elihle elivuthwa kahle. Umfana uma chongela kuphela asenge kahle enkomeni ethambile, enomvubele omude ngoba khuzela lonakale i hongo. Uma esagala usenga nga munye umbale athi, "Khwa" athule abone ukuthi liyenzeka yini i hongo. Uma seligalile usengasenga nakakhulu kodwa adimade ebeke isineke sokubeka ukuthi selinjani manjena, ngoba lingashintshalibe ubisi, uma esesengele kakhulu-

23

Elabanumzane ihongo eliya ekha
 ya. Elabatana lidlelwa khona e
 sibayeni. Abancane abalidli bagcina
 ngo kukleza kuphela. Umasehlozodliwa
 likhanywa umulaza, kade libekwe el
 ngeni isikhashana ukuba livuthwe.
 Bebelidlake abakhulu, kuthi umfa
 na ancane oze nomulaza seberu
 khangeza. Umfana uma ethuke
 esuza ngokuphunyuka, uye athi
 ngikleza ku "antilongo" nobani bese
 eshaya ikwelo" uma engagwilelanga
 bamushayo aze agcile. Umfana
 ongenan'komo kubo uyinkhokha kwi
 banye bamushayanjalo. Bamuncisha
 nephaplu imbala. Luthi akahlaka
 nipli njengabanye abafana. Ukhula
 eygwala ngoba akazange akhize elu
 sefuthi. Yingakho abanumzane ba
 kusala bebethanda ukusiselwa izi
 nkomo ukusengela abantwana. Kwa
 kungenje nganamhlanjena elapha
 umuntu angazidla azigede, utlu u
 musisele wena.

24.

Ukubonga kwabanumzane
uma zibuya izinkomo.
 ziyabuya komo ka zulu,
 klanvukazi enco makhalelwa izi
 zwe zonke, zihlangu zikhazulu
 ebuthene, enhonka ecelakwezi
 nde iziziba kwezincane ingamienzi,
 mondlwezi tandane, ezingena
 nina. kazi ziyabuyazulu na,
 umjeki jeki ongadinwa imilomo
 zulu laduma phezu linga lindelwe,
 laduma lazithatha ezawo baba
 kathatha zihlanguhlangu zamadoda,
 ihulani nina bakababa uyabuya
 elihle kakhulu, buqu lenkosi
 hamba mahamba abuye kufe
 amadoda, zihlangu zikhazulu ebu
 thene, ntaki eduke nomhlam'bi
 waze wafinyelela kuleli, kazi zobuya
 nini sibuyele kwelakitli kwazulu
 ntono haydinwa yiziqu, kazi
 uyabuyanini elihle kakhulu. zu
 lu hlanganani zibuye ezinko
 ndaba.

26

Abonga amakhehla kuwe izinye
 mbezi phansi. ufumanise izinko
 mazi sezicwaza zonke namanko
 nye. zikweza loku umazesuthi, no
 ma zephuzile ukubuya. Suthi u
 makade zibongelwa zuyehlela ka
 khulu impela. Phela ukukhala
 kwenkomazi kuyingozi ngoba nakw
 azulu iyona ayajilwisa amadoda
 khorokwe nkhenzi ukukhonya. Ama
 khosikazi ayathula athidu uma
 kubongelwa. nabafana bathule
 bathidu. Ikhela selizozila ukudla
 lize lidle ntambama kade lizivalele
 endlini. Lisuke lekhumbola ukuthi
 kwelakwa zulu nelase Swazini u
 ma kubonisa izinkomo kwaku
 phuma impi. Ukubonisa kwenkomo
 kwokuyit'nto enkulu impela kuzulu.
 Inkunzi yona ibongelwa abafana
 umaziso kulwa nezinye. nawo a
 makhehla ayajibongela njena no
 ma kunges'to ehlasimulisa u
 nzimba kangako.

25 "Kunjenje, amadoda ahamba
 ngezidwedwe ngoba walahleka,
 mahlala impi kufe amadoda
 mbango madoda kufezinziwa
 buya komo, buya komo kazulu,
 luvenwane lumabala mahle
 angabukwa amadoda kusho
 iziziba, ngoba mipula ibigele
 za igazi ngawe, nkonka ecela
 hwezinde, nkomo engenamuv
 khulumele, ziyawu buya zulu
 nkomo zenkosi, Nkonko uyesabe
 ka, uroduma ezweni. Inkonkoni
 engaduma ukhokhotha Maphe
 mbopumbo ungebawo, khala nkomo
 yenkosi, khala nkomo ka zulu
 kusungo lwakho kuvusa ezindaba
 zabo khokho, khala nkomo kazulu
 udumo lwakho tukhulu, Mthethi
 wezindaba ezinzima, telezo yezi
 usizwa namadoda. Mkhondo-
 khondo uyesabeka uhanjwa a
 maghawe wordwa.

26 Ngezimpi, bekucelwangazo izikhoma
zi impi umamhlawumbé kubo
nakele yona inkomazi inidwe nge
nsizi ezimpodweni bekwaziwa ukutti
impi ayinakulunga. Kwathi ngenpi
yamacumu neyaba Themba ka
ngoza noPhakade, kwathi ama
Chunu esemanyisem kwagamu
ka inkomo, inkomazi uswakala
ikhala, lenkomazi isikwe ishoba
nendlebe iyopha igazi. Kuthena
ngokuba ibone izihlangu zama
doda yakhonya yangamula i
mpi phakathi. Kuthena kunjalo
yiswakala impolozo kugamu i
imbongi ithi:

Sebuza zulu lakungemunga ku
ngamutholo, ngamula abantu
amagambi, ngogozabantu nezezi
nkomo, ngwazi wezigananazana,
manga bathi adlani ngalena
kwelinye ntaba. Vula indlela
sendlele.

27 kutlana ukuba ithule yabisila
pha impi yaba thembe. Inkhomo
seywuka ibeka enzansi no Sukela
ihamba njalo upaqijima sengathi
ishiye inkonyane ekhaya. Sebethi
ukuyilandela ayisa bonwa lenko
no sezibonakala isiwela lona u
Sukela. Asiyijha amacunu. Impi
isihlangana sekufa ucaca kwaba
semacunwini. Usekhuya ubasa
ukubona ukuthi uyahlulwa eyase
macunwini utli khumu. Uyena
uceku eyayihambe nempi. Guba
leka eyase macunwini yahlulwa
kanjalo.

Futhi inkhomo kwakunegukabi
ezingaboshelwa nomaj kwenziwani
zingahlatselwa zihlalajjena, lezoko
no kwakuthiwa "Amabiko" abika
impi bekuthi uma impi iza
abuye ezinkomeni, abuye ebodla
agene esibayeni aphaude khona.
Kwakube sekuyaziwa ukuthi impi

28 isifikile, sezizinkabi zazelashwa izinyanga ukuze zikwazi uku bika impi ezayo. Uma ibika lizwa kale libonisa labuya leza ekhaya yayisuke seduzane impi. Kodwa uma libonse lazula ledlilo lonke kwakusho ukutli impi ise kude. Nebala kwakutaga geji ukubika kwe "bika".

Inkomo:- uma inkomo ihlathwa yayingabanjwa ngemculo yayi qwaqwa ngemkhonto. Uma inkomo isheshele ukuwa kwakusho ukutli umnumzane ulula uyakusheshe aye impi. Kwakufunwa izinyanga zimelaphe kugala kande aye impi ni lewo mnumzane. Kufuneka inkomo bayqwaqwe amanxeba awu is nomu ukande iwe phansi koku kwakukhomba ukutli usaginile umnumzane. Izinkomo zazelashwa zinukiselwa ngezinyamazane njengomntwana ezelwe.

29 Imithi yokumhisa izinkomo:-
 kwakathathwa amafutha ebululu
 kuthi ekuseni ukuphuma kwela
 nga umizane avuke nesibalala
 ayesibayeni eyonukhisa izinkomo
 lamafutha enza izinkomo ukuba
 ziqine zingawo masihano, nomna
 zeqiwe inkonkazi imikabi iphuma
 emfuleni, nomna iphwe. Ayasizafuthi
 uma izinkomo zigala ukungena e
 mahlangeni, ukuze zithi nomna
 zihlanga nezabanye abantu, eze
 lashwayo zingazondi bese zizoca
 Amanye amafutha okuziqinisa
 awentlwathi. Nawo enjwalo njengawo
 wo awibulule.

Uma uphila izinkomo zakho
 zikhelwe kufanele amafutha
 emvubu. Lamafutha anidwa
 ngemvubu enkomeni yensikazi
 Izinkomo zonke zayilandela
 ziyinuko nezinkunzi sezizoyila
 ndela ziyikhelwa.

30 Uma ufuna izinkomo zakhoza
 nde uthatha isidleke sempangele
 usishisele emunyangqo wezinko
 mo nowezimbuzi uhlanganise
 namaputha enkukhu nomana nawa
 yo impangele amaputha. ziyothu
 nomayizala izinkomo zizale nga
 mabili amankonyane, nezi
 mbuzi futshi zenziwa kanyalo.
 nomuntu ziyamiselwa ukuba
 azale amaphahla ngeshongwe
 uhlangene namanye amabhu
 bala. Nokuzala izinkazi izinko
 mo ziyamiselwa njenge muntu.
 ziyamiselwa ngaso isidleke se
 mpangele kanye nesitancwaja.
 uzithake ngamaputha lekhukhu
 khukazi. Ezinye njalo izinyanga
 zisebenzisa amanye amaputha
 nezidleke.

Akumye akwenza inkonzi
 yezinkomo ikwelo kuthathwa
 izingabazemfe, zirikwe u

31

mfana omuncane ukuba asha
ye inkomo leyo ayikhiphe nge
ntuba enkulu ayengenise nge
ntuba engemwa. Sekuzothathwa
umuthi okuthwa ubangalala
noma ~~bayinjambe~~ njena. Seku
thathwa umcango waleyo nkunzi
uxutshwe nenjambe ibanjwe i
phuziwe.

Ukugwazwa kwombuzi uma
kubongwa amadlozi. Kuthathi
wa inkhonto womnumuzane
ne osewafanoma osekhona. Se
kumiswa imbuzi emunyango
womuntu osemudala. Ukugwa
zwa ngomkhonto isikhala i
mbuzi sebebongela kubongwe
abaphansi bakulowomuzi, se
bephinda beyigwaza ngomukho
nto isikhala futhi imbuzi
kuzo kube kakhathu kwenzi
wanjalo. Kuyakuthi ngokoku
gcina baygwaze njalo izi ife

32

Ububende balayomvu nomaw
 imbuzi buthelwa endishini e
 ncare kubekelwe wona ama
 dlozi lawo. Kuthi ngakusasa bu
 nikwe abadala, abudliwa aba
 sha, budliwa abadala kuphela.
 Kuthathwe injongo leyo ibekwe
 kuthi ngakusasa bacele ngayo
 inyama ingakafakwa emabodwe
 ni. Kuthi eseleyo isiyokhonywa
 khona endlini yabadala. Umus
 sebenzi wayo icela umutwana
 uma eshile. Nethwala bama
 dlozi bucelwa ngayo inyongo
 leyo. Lembuzi uma isizodliwa
 kulandiswa ondala azobonga
 kugala kande idliwe. Umucwane
 wayo uyacelwa kanyalo ngayo
 inyongo uthelewe nezuntelizi u.
 kuzo abantu bangakwazi u
 kubulala abanye ngawo. Uma
 thambo ayo abekwa ndawonye
 endlini.

34

Izinhlobo zotshwala nabwe
 nziwa kwaze: kukhona umungo
 msothi; kukhona isigontsane kukhona
 na isimehlane; kukhona ezincane
 notshwala besizulu.

Utslwala besizulu bulula ukube
 nza, kanti futli busumbile uma
 benziwa, abafuni izinhlobo eziningi
 zo kuthaka ngengezinye izinhlobo
 zotshwala. Futli utshwala besizulu
 abafuni imithombo eminingi
 abudakani kakhulu futli. Ukuz
 umantzi enze utshwala besizulu ku
 funeka loku: Umuthombo nemph
 phu. Umuthombo kuthathwa a
 mabele acwile emanzini izi
 noku ezimbili noku ezintathu, u
 zothi uma uwakhipha laplo u
 wafake emigqonyeni uwagqumise
 noma embizeni ezenamanzi wenge
 le ukuba amile manjena, usuzowe
 mboza ngento ukuba amile kahle

35 Ukwenza izinsuku ezintathu loku
 ukhwoqguma noma ezine. Uzawahlis
 phalapho umeneke manjena wenzele
 ukutli omehahle esemilile. Uma
 esemile usuyawagaya. Usuzokhelela
 emanzi manjena emfuleni uwalhe
 le ezimbizeni. Usuzothatha amanzi
 uwoputhumezi athi angaputhumala
 usukala usuthombo usuthatha
 impuphu yembila ozibozi usuyili
 nganisa nayo usuthombo. Usu
 kubhela ndawonye usuthela amazi
 lawa abutluku khona kuleyo
 mbisa. Lesenzo kuthiwa ukutho
 na. Usuzothi uma usuthonile
 ukuyeke kuzo kubile kahle. Ku
 zothi uma usubona ukuthi se
 kubilile usuthatha amanzi a
 bizwa ngokuthi ipliliba lana
 abilayo kuthi obawukuthona, la
 womanzi usuzawa hlenganisa
 nabandayo usuwabalisa manjena

36 Abanye utshwala okumnandi babu
 zwa ngalo iphili ba ukuthi kumnandi
 lobutshwala. Kuthi unasekubila
 ebodweni amanzi; anephili ba seku
 zothathwa inkhama injika yephili
 ba ifakwe kubo manzi beseku go
 wuzwa kwenziwa umudokwe. Lowo
 mdofo kuthiwa umncindo. Sewuzo
 biliswa isikhathi eside nyenge pha
 lili. Kuzothi unasekubile we
 phulwe bese uyapheliswa. Umnci
 ndo umnandi kakhulu unawo
 dla umnci. Kuthi unaseku
 pholile kugaywe omunye umu
 thombo wokubela. Ukubela
 kuthathwa umthombo uthelewe
 kumncindo osupholile bese ugovu
 za. Usuzoyekela sekuzobila. Ku
 zothi unasekubona ukuthi se
 kunesikhathi kubila usuzofuna
 iovo. Iovo leli lenziwa ngencini
 ni. Tyaklaywa unaseyo mile ise

37 mmanzi Uzothu uma usugede ukuyi
 hlaza usuycwilisa emanzini ka
 ncare njena usuyphotha izintambo
 uma usugede loku usuyphotha intambo
 ende ngayo incinini. Usufuna sibona
 ne sendukw usubaza sicije ngenza
 nsi njengo (peg) le black-board, usuli
 ngisa usungulo usulithunga iovo.
 ulithungela kusona isibowane lesa.
 hje liphela. Kuzakuthi unasebu
 bilile utshwala buluzwe ngevovo
 kuzakuthi okusala ngase ovoni
 kutluwe izincipho noma kutluwe
 amavovo. Kuzakuthi amazi aphu
 ma ezimbatheni zovovo yibona ku
 tluwa utshwala lobo. Amavovo
 noma izincipho kuphuwa amaha
 shi nezinkukhu, izingulube noma
 izinkomo. Izimpahla zivathanda
 kahulu amavovo. Abanye ba
 yawaphinda amavovo bathile
 amanzi kuwona aphindethu
 abile bathile nomuthambo.

28

Izigomfane. Izigomfane u
 ishwala obunamandla buyashesha
 ukuba daka abantu. benziwa
 ngokuthaka izinto eziningi. Izigala
 kuthalwe anahobisi uwapheke
 aze abili ~~butli~~ uma esebile
 uwephile bepe uyawapholisa.
 uouthenga ulukela kanye
 nobulandi, namakhasi kapha
 yinaphu. usuzathatha amavovo
 oshwala obusha obusandaku
 vovwa usukhlanganisa konke
 loku ndawon. Izothi umaseku
 klangene konke lokubese utha
 tha isaka uchwala umbiza lapho
 uhlanganisele khona kungu
 ngeni ngisho nomuncane umoya
 usuzokuyeka kulale kuwalwe
 kubile. kuyakutli ngakusasa
 usuyakuvoa. Nako kuovova
 ngalo ivovo. usuyakupholisa
 kancane kungaba phuzwa

39 Umawenzi into elingana ingazi u
 thenga amahobisa kazuka, uthenge
 uphayinaphu ngosuka, uthenge utshu
 kela kazuka, uthenge nofulawa ka
 zuka. Bese ulitha amavovo ngendishi
 kasheleni. ~~lobutshwala~~ buyingozi
 ngoba buyashsha ukumudaka u
 muntu. Noma umuntu ephuze nge
 ukomishi ngadakwa. Yibona futhi
 banemali uma ubudayisa.

lobutshwa akubona bebandla, bu
 yaphlwa

Iimvelane: kugalwa ngokuthengwa
 izinkwa zifakwe emanzini ashwaye
 angakabili. kufakwa izinkwa ezi
 mbili noma zintathu egogogweni, bese
 ufaka ukalo kuwona amanzi ashwaye
 anezinkwa. usufaka nanna
 hobisi noma ka sheleni uma i
 zinkwa ziningi zivuthi. Usufaka a
 makhasi kabanana, noma kapha
 yinaphu. - Ukugqina ukwemboza

40 ngamasaka lonke ilangalelo. Kuthu
ngakusasa usukuvova sekubilile. a
kufakwa inuthombo kona. Kuyasheda
ukudakana, kuyamufomisa umuntu.
Kodwa acheshe ukulamba.

Enyeke inhlabo yama hobisi ngis
ho sora imehlane njalo ugala ngo
kupheka iphalishi, ulipholiso umaseli
vuthiwe. upheka iphalishi elinanzu.
usulithela embizeni, usuthenga ushu
kela, nokolo, usuthatha amavovo otelwa
la nemuthombo usukuvova konke
loku. Ukuhlenganisa selipholiso
iphalishi. usukuvoma izinsuku
ezimbili ukwalengesaka. Kuzakuthi
umasekubili kahle usukuvova.
Sekuphuzwa umasekuvoviwe, nenk
bo ayidakani yama masakane.

Ezincane kugakwa ngokubilisa
amahobisi abile ukhathi eside
uma esebilile uswahlenganisa
neyisiki yabelungu, nomuthombo

41 Bese ukhlanganisa nomuthombo
 sivenziwe ngokelo. Usuthela nochukela
 omuyama (utilingi) usuthela nobana
 na phakathi nawohe amavovo otshwa
 la. Usuzakugqwa ndawonye asepholile
 amahobisi usakugqama ukubekenda
 weni efudusile ukwale ngesaka. Ku
 zakuthi unsasekubilile usukwova
 ngevovo. Kuthiya izincane ngobawu
 una umuntu ephuzo inkomishu wa
 yigeda akabuki phansi.

Ushwala lobu akubona abezinziswa
 nezintombi abamakhela. Izintombi
 nezinziswa zikhuphuza ngokubekwa.
 ukuze zidakwe. ziyabanjiswa ka
 ncane njena ngamakhela. Zazinga
 vumelwe ukuphuza ngengezi ngane
 zamakhela. Umsebenzi wezinziswa
 kwakuwu kweshela izintombi, umse
 benzi wezintombi kucokutheza noku
 linda noku kha amanzi. Ukudla ku
 zo izintombi yisigwamba.

42 Isigwamba: Kuthi umakwowa u
 telwala u besigulu izintombi zigaye
 imithombo ziyithle kubona utshwala
 belo. kuzakuthi umakwowa kusale i
 nhlesa ngaphansi. Sezizoyi phaka
 manjena ibile ishe bese ishuba inhle
 selena ~~schayisana~~ isigwamba. koku
 ke wukudla kwezintombi namakhosi
 kazi. Isumka: Isumka utshwala
 ubusasuka esoweni busebusha. Gu
 yagulisana utshwala obunjalo. buya
 gumbisana futu. Busuke bungaka
 bili kahle utshwala noma ubuphuzo
 bunike ubululaza benithombo.
Isilaza: koku utshwala esobukw
 dala esobuhlale izinokw ezintathu
 noma ezingaphuzukwazo. Busuke
 sebubile bazabageda. kobo ko bu
 bangelana unjengwe, nesilungilela
 futu bunjengo telwala obumnyu
 obubangelana amagolwane, nomv
 zumba obuhlungu.

108 Ukuze utshwala kube mungu ku
suke inithonibo bayithela bungaka
pholo kahle (umncindo) kufuneka u
muntu abuthake isiphelile impela
imincindo. Utshwala abumncindo
asheziwe ~~ke~~ umgomboti. Kobu
tshwala buwanise kwelase sekungwa
abenziwa kwazulu nasemacuxwini.

Ukupuzwa koshwala.

Amadoda ahlala wodwa nama
khoskazi ahlala wodwa futhi ne
zinsizwa zikazodwa nezintombi zika
zodwa. Amadoda anikwa ingca
zi enkulu. Kuthi amakhosi
kazi anikwe olukhulu ukhamba
zinsizwa nezintombi zinkwe, olu
ngaphansi kwelamakhosikazi.
Kuye kulelwe imbiza phambi
kwamadoda nezintombi ngo kwe
ndulana kwazo. Amadoda
asazokhetha umfana noma insizwa
ukuba ithunge utshwala. Ama

144 sebuthungwe, sebuzoba kiwa. Ku
 suka umnunzane akhombise umfa
 na lowo ukuthi lelu khamba luse
 lapha yana. Amakhosikazi nezinto
 mbi kuvama ukuhlala ngandawo
 nye nomawu kwehlukene ngezinkamba
 kodwa kuba uendlini yinye. Nama
 dodad nezinsizwa kubanjalo. Izinsizwa
 zihlala ngalena kwezinsika ohlanga
 khini lwabesifazane. Lapha eziko
 kuhlala imbiza. Amadoda aso
 zobiza enye insizwa ukuba iwa
 khethela utshwala. Insizwa uma
 ibizwa amadoda isukuma ngoku
 shesha, ihlala izinze phansi bese
 iphuzake, Aygothami. Uma isiphu
 zile isizobonga ilwacule kahle u
 khamba ibonge. Nazo izinsizwa zo
 nowazo oziphungulelayo ukhuzo ziph
 uze. Sihambo siphungulelwa u
 mnini muzi ukhuzo siphuzo. Kuwa
 sathiswa ukudliwa End. S. 545

End 545